

УДК 94:316.342.2(497.2:497.11)"18"
94:316.66-055.2(497.7:497.11)"18"

НАЦИЈАТА И КЛАСАТА ВО ЖЕНСКИТЕ ДВИЖЕЊА ОД 19 ВЕК: СРБИЈА И БУГАРИЈА, КОМПАРАТИВЕН ПРЕГЛЕД

Ивана ХАЦИЕВСКА
Филозофски факултет – Скопје
Институт за историја, постдипломец

Initio: Тело и простор од кои треба да се пишува

Големото влијание на класичната теорија за *општествениот договор*, кое всушност ги изгради темелите за рационалното сфаќање на западниот општествен и политички поредок, ги сместува жените во приватната сфера, која не се смета политички важна. И бидејќи за нациите и национализмите се расправало во јавната политичка сфера, исклучувањето на жените од таа сфера влијаело и на нивното исклучување од јавниот дискурс.¹ Оттаму и прелесно се заклучува за нивната *историчност*.²

Во 1905 година пионерите на балканскиот филм, браќата Манаки, ни прикажуваат сцена од влашкото село Авдела во Битолскиот Вилает: сто и четиринаесетгодишна жена – баба Деспина го врти роданот и почнува да ткае:³ „... се ткае неконвенционалното, колективното, но заборавеното потиснато женско сеќавање... Другата страна на техничкиот прогрес или заостанувањето, воените успеси или порази, политичките промени, револуциите, нетрпеливостите и присилните миграции – се жените на Балканот, тие губат во секој случај. Од смртта, преку силувањето, до губењето на сеќавањата и сит-

¹ NiraYulal-Davis, „Rod i nacionalizam“, *Treća*, br. 1-2, Vol. V, (2003): 207.

² Lydia Sklevicky, *Konji, žene, ratovi* (Zagreb: Ženska infoteka, 1996), 41.

³ Види: Каталог на Кинотека на Македонија, [електронско издание <<http://www.maccinema.com/Catalog.aspx?p=492>>]29.09.2018.

ниците што значат среќно секојдневие, балканските жени, на своите јазици, тешко успеваат да предупредат за своите несреќи.“⁴

Раѓањето на модерната држава на Балканот се одвива заедно со раѓањето на нацијата. Тешко е да ја дефинираме, но и да ја разбереме *Нацијата* на Балканот–„знаеме што е тоа кога не не прашувате, но не би можеле многу брзо да го објасниме и да го дефинираме.“⁵ Во конкретниот случај, не е соодветен ни исказот на Ренер дека „*нацијата е дневен плебисцит*.“⁶ Најрешителниот критериум на протонационализмот на Балканот го наоѓаме во еден жаргон на 19 век или во она што се нарекува *историска нација* – свест за припаѓање на трајна политичка целина, особено ако таа држава, која ја обликува рамката на подоцнежната *нација*, била во врска со посебен *Staatsvolk* или со државјани со свој закон и свој поредок.⁷ Идејата за *национална држава* подразбира потполно преклопување на границите на нацијата со границите на оние што живеат во одредена држава. Тоа, секако, речиси секаде е неостварливо. Затоа, поимот нација мора да се анализира и да се поврзува преку националистичките идеологии и движења од една страна и институциите на државата – од друга. Родово определена природа на нацијата треба да се толкува во констелација на таквите односи.⁸

Просветителство *via* Ориент: Србија и новата жена

Малку е познато што се случувало со жените населени низ балканските територии на Отоманскиот Доминион.⁹ Во текот на долготрајната *окупаторска кохабитација*, отоманските маханизми наметнале некои свои обичаи и односи кон балканските жени. Таков е и по-

⁴ Светлана Слапшак, *Женски икони на XX век* (Скопје: Темплум, 2003), 34.

⁵ Walter Bagehot, *Physics and Politics* (New York: D. Appleton, 1887), 20-21.

⁶ Karl Renner ја применува ваквата дефиниција за територии на кои коегзистираат народи со различни јазици или друг „објективен критериум“, како Франција и Империјата на Хабзбурзите. Види: Ерик Хобзбаум, *Нациите и национализмот* (Скопје: Култура, 1993), 14.

⁷ Исто, 106, 110.

⁸ Yulal-Davis, „Rod i nacionalizam“, 208

⁹ Види примери: Јован Јанев, „Ропството на жените во Македонија во време на турското владеење“ во *Историја, историографија и настава по историја*, уредник: Биљана Ристовска-Јосифовска (Скопје: РИ-графика, 2007).

себниот кулук за работење на *женските работина* спахиските имоти. Сè до 1830 и српските жени се задолжени за ковертура – покривање на главата и на телото. Во брачните односи, кои не биле ослободени од турско влијание, владеело шаренило: старите закони за склопување брак исчезнале, нови немало, па и Србите понекогаш, по угледот на Турците, имале по две жени, а одделни старешини имале и свои хареми. Брачните спорови ги решавале турските и српските судови, црковните власти, селските кметови, па и самиот Кнез Милош.¹⁰ Тихомир Ѓорѓевиќ, во своето предавање пред српското патриотско друштво, во беседата *За српските жени*, тоа го сумира вака: „Таа (жената, м.з.) е природна потреба и наслада на својот маж, извор на работна сила и продолжување на лозата“.¹¹

Од посочениве настани, за едни европеизацијата носена на крилата на новите државни потреби се сведувала на елиминација на: *османското, неевропското, азиското, исламското* наследство (при истовремено разграничување од *Западот*). За други, тоа значело приближување кон: политичките, правните, економските и културните стандарди на Западна и на Средна Европа.¹²

Европеизацијата на Србија под владата на уставобранителите¹³ се одвивала неверојатно брзо и драматично. Редица процеси на државата: преуредување на правниот систем, настанок на протоиндустриско занаетчиство, втемелување на образовен систем, основање на културни и на научни институции, освен што ни укажуваат на *револуција од горе*, нè водат и до премисата дека овие синови на пионерите – трговци силно ги зафатила треската на *приватната сопственост*¹⁴ и на *природното право*.¹⁵

¹⁰ Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, (Beograd: Pinkpress, 1996), 21-22.

¹¹ Tihomir R. Đorđević, „O Srpskim ženama“ (predavanje u Srpskom patriotskom društvu, Šabac, 27.XI 1911).

¹² Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 20. века* (Београд: Клио, 2009), 86.

¹³ Уставобранители (1842 – 1858) – политичко движење, чии активисти се регрутирале од редовите на имотните трговци, виши чиновници и офицери. Под нив српскиот национализам за прв пат ги добива своите контури. Види повеќе: Зундхаусен, *Историја Србије*, 89.

¹⁴ „Sve stvari, dobro i prava koja Srbinu pripadnje, jesu njegova svojina i sopstvenost, koje ce reci, da je svaki Srbin savršeni gospodar svojih dobara, da je on vladan, ova po svojoj volji živeti, s njima po volji raspolagati, i svakoga otuda sključiti,

Паралелно со развојот на трговијата, кој, како последица, имал продирање на трговско-паричните односи и на создавање богат слој трговци и по селата кои добиле право на заземање на земјата, а слојот на чиновници постојано се зголемувал,¹⁶ се сменило и секојдневното на мнозинството српски жени, а посебно на оние во повишоките општествени слоеви. За нив, просветеноста навлегува преку салонските седенки.¹⁷ И покрај тоа што овие монденски настани се имитирање на францускиот *Salon*, сепак чести предводници во интелектуалните дебати се и сопругите на гостите. Предводничките на салонскиот филантропизам биле убедени романтичарки и патриотки, кои еманципацијата на жената ја разбирале како квалитет на современото живеење и менување на ориенталната традиција на домување. Сепак, меѓу советите за правилно одржување на домаќинството и на рачната изработка, на овие собири се читале делата

naravno po propisu zakona“ (član 211).“ „Mladoletnima upodobljavaju se svi oni koji ne mogu ih im je zabranjeno sopstvenim imanjem rukovati; takvi su svi uma lišeni, raspikuće sudom proglašene, propallice, prezaduženici kojih je imanje pod stećište potpalo, udate žene za života muževljeva“ (član 920).

„Muž je glava porodice, on zastupa ženu, određuje gde će živeti, a ona je dužna da ispunjava njegove naredbe, da ga služi, da održava red u kući, da čuva i neguje decu (član 109. i 110). Muška deca isključivala su žensku iz nasledstva svog naslednog reda (član 396). Građanski zakonik kraljevine Srbije (1844 god.) sa kasnijim izmenama [достапен на интернет < <http://www.overa.rs/gradanski-zakonik-kraljevine-srbije-1844-god-sa-kasnijim-izmenama.html> >] 17.12.2018

¹⁵ *Граѓанскиот законик*, познат и како *Наполеонов законик*, е донесен во 1804 и претставува еклектика од римско, канонско и обичајно право, прилагоден на новите односи воспоставени по револуцијата. *Граѓански законик* значајно влијаел на законодавството на повеќе европски земји, па така и на *Српскиот граѓански законик од 1844 година*, посебно во делот што се однесува на положбата на жените во бракот и на граѓанските права. (Види подетално: Vožinović, *Žensko pitanje*, 9).

¹⁶ Србија во 1866 година, спрема пописот на професии, има 1 216 246 жители, од кои 1 094 063 (околу 89%) се земјоделци. Бројот на индустриски работници во седумдесеттите години на 19 век бил 1 500. Градското население било во пораст. Него го сочинуваат трговци, занаетчии и релативно броен чиновнички staleж. Вработени жени – освен оние што работат како надничарки или слугинки по куќите – едвај да има (во леачницата за топови е забележана ковачката Марија-Маца Божиќ, која во 1868 година учествувала во организирањето на една работничка забава). Види: Исто, 38.

¹⁷ Салонска седенка или *посела* (срб.) за прв пат е одржана од Еврем Обреновиќ во 1832 во Белград (Исто, 29).

на германски философи и се споменувале идеи за женско образование.¹⁸ За жените од елитите, ова е првиот облик на социјално и на културно собирање и дружење.

Од *Дружината на српската младеж* (1847) до *Обединета српска младина* (1866), составени од стипендисти што ги завршиле своите студии во европските метрополи, провејуваат либераните идеи за: педагогија, државен поредок, граѓанска еманципација на жената. На годишните собранија на ОСМ мажите гласно разговарале за улогата на српската жена во новото општество: додека пролибералите, повеќе насочени кон Европа, еманципацијата ја гледале како приближување до европскиот модел и ја замислувале *идеалната граѓанка*, национално возбудените младинци, еманципацијата ја разбирале како насušна потреба во градењето на нацијата и тие ја замислувале *идеалната Србинка* како жена – мајка – татковина. На Третото младинско собрание на ОСМ, одржано во 1868 година, бил изменет Членот 3 од Статутот и сега тој гласел: „И жените можат да бидат членови на ОСМ“.¹⁹

Дали низ работата и дејствувањето на овие организации²⁰ се конструира новата жена или пак само „новата стварност“? Што е со опозицијата во културното *милје*?²¹ По толку револуционерни и охрабрувачки сентенции човек очекува пред него да се отвори слика на женски партиски живот со развиена организација и политичка програма. Всушност, текот на женското движење во овој период е многу побавен. Се состои од сè уште неповрзани индивидуални примери. Наместо тоа, првите такви изблици на родово разбирање на *женското прашање* се во форма на хартија и на олово, и ги наоѓаме во печатот.

¹⁸ Пр: „Marija Milutinović-Punktatorka, секретарка на Вук Караџиќ, прва самостојна жена адвокат, организатор на *posela*, види: Poleksija D. Dimitrijević-Stošić, *Posela u starome Beogradu*, (Beograd: „Dragan Srnic“, 1956).

¹⁹ Vožinović, *Žensko pitanje*, 32.

²⁰ Види: Матица (Matica) – орган на ОСМ (1865 – 1860), од 1870 – Млада Србадија (Mlada Srbadija), а потоа Јавор (Javor).

²¹ Види за отпорот кон женското образование, Vožinović, *Žensko pitanje*, 60; Светлана Томић, Љиљана Станков: *Катарина Миловук (1844 – 1913) и женски покрет у Србији* (Београд: Педагошки музеј, 2011), 133.

Неколку од постојаните рубрики во младинскиот и во печатот на српските социјалисти биле посветени на афирмирање на гореспоменатите идеи: историчарот Иларион Рувац во неколку прилози правел биографски опис на српските благороднички, кралиците, цариците. Интересно е да се проследи рубриката, која пренесувала вести од светот, кои се однесувале на женското движење низ земјите на Европа, но и од САД: во 1868 одекнала веста од Универзитетот во Цирих: „дипломира дваесет и петгодишната Надежда Суслова, прва жена прогласена за доктор по медицина, хирургија и гинекологија. Докторската дисертација ја напишала на латински јазик, а ја одбрала на германски“.²² Се преведувале есеите на француската феминистка Андре Лео. За време на српско-турската војна од 1876, весникот „Јавор“ известувал за основањето на женски одбори за помош на српската војска и на српските ранети војници во Нови Сад, Сомбор..., за нивната организација и работа, со упатства како да се основаат и нови одбори, како да се организираат работилници за изработка на: облека, прибирање помош и транспорт преку Женското здружение, или директно преку Црвениот крст во Белград или Цетиње. Од овие активности проникнала и првата Српска женска задруга во Нови Сад.²³

Влијанието на: интелектуалците, просветните работници, но и на чиновниците од Војводина недвосмислено е изразено во првиот акт за основање на Министерство за просвета од 1839 година. Меѓу главните задачи е и основање на „добро уредени виши и нижи школи, заради обучување на српската младеж од двата пола“.²⁴ Сепак, доколку сакаме да пронајдеме автономно женско организирање, погледот мора да го насочиме кон Вишата женска школа на Катарина (Ѓорѓевиќ) Миловук.²⁵ Вишата женска школа имала двојна

²² Вожиновиќ, *Žensko pitanje*, 45.

²³ Исто, 47.

²⁴ Види повеќе за развојот на основни, гимназиски и приватни школи и женските деца во нив: Исто, 51-55.

²⁵ Катарина Миловук (Екатерина Ѓорѓевиќ) (1844 – 1913), една од првите образовани жени во Србија. Била раководител на Вишата женска школа во Белград, основач е на Белградското женско друштво и на Женското музичко друштво. Била уредник на „Домаћица“. Се занимавала со хуманитарна работа и со женски права. Автор е на неколку учебници и на преводи на дела.

задача: да дава средна општа наобразба наменета за женски деца и да подготвува учителки за женските основни школи.²⁶

Освен главните предмети програмирани за женска наобразба,²⁷ во овие школи се случува и постепено менување на некои основни социјални парадигми: професионализација на женските занаети (кроење, шиене и рачна изработка) – значајно за жените од ниските слоеви. Заедно со излегувањето на жените во јавната сфера, со нив излегувал и нивниот анонимен домашен труд: под закрила на Вишата школа и на Катарина Миловук, била отворена првата Женска работилничка школа (1879) и Пазар – организација за продажба на производите од женските работилници.²⁸ Во Белград било основано Женско друштво (1875),²⁹ со свое списание – „Домаќинка“ („Домаћица“) (1879). И покрај конзервативниот призив, списанието „Домаќинка“ допирало важни теми за положбата на српската жена на крајот од 19 век. Тука се профилирале нови женски активности во просторот на политичкото. На страниците на списанието за прв пат е побарано право на глас за жените.³⁰ Катарина Ѓ. Миловук во 1865 вовела парична помош за ученичките од сиромашни семејства. Создадени биле: „Друштво на ученичките“ (1884), за обезбедување образовни средства и помош за понатамошно студирање или издржување и „Ученичка трпеза“ (1903) – за сиромашните ученици, но и за сите сиромашни граѓани – дом за стари лица... Она што е специфично во овие односи е што просветната врска учителки – ученички преминува во општествено поврзани односи на женски активистички потенцијал.³¹ Во времето на Балканските војни, тој потенцијал³² бил искористен доследно национално.

²⁶ Dalibor Jovanovski, Suzana Simonovska, “High education in the Balkans and inclusion of the women”, *IJERT* no. 2 (2016) 1: 137-148, 140.

²⁷ Види ја листата на предмети, Vožinović, *Žensko pitanje*, 54.

²⁸ Томић, *Љиљана Станков*, 137.

²⁹ Во 1975, првите активности на Женското друштво биле помош на востаниците во Босна (Vožinović, *Žensko pitanje*, 67).

³⁰ Томић, *Љиљана Станков*, 8.

³¹ Статистички изразен женскиот активизам, кој произлегува од Вишата женска школа, изгледа вака: 1900 год., 14 подружници, пред Прва светска војна – 54 (Исто, 10)

³² Пр: „Св. Јелена“ дом за жртви на војната е организирано од К. Миловук.

Дваесет жени – лекари се придружиле на медицинскиот корпус. Сите биле повикани преку генерална мобилизација, како и преку наредба од Министерството за војна. Освен во Балканските, тие учествувале во сите други војни до 1918.³³ Голема помош за српскиот санитарен сервис даваат и странски лекари (поради внатрешниот недостаток,³⁴ кој е и родово димензиониран проблем – м.з.), кои волонтираат и се мотивирани од различни причини, објективни или субјективни. Медициски оддел составен од 200 сестри, меѓу кои српски жени од угледни семејства, исто така учествувале на фронтот. Во крстоносните походи на нацијата, вонредната состојба често заборава на своите вредносни системи за домот и за јавното.³⁵

Создавањето на *Коло српских сестара во 1903 год.*, српската литература го објаснува како одговор на репресалиите и на злосторствата на српската власт во краевите на Македонија, кои биле под нивна власт. Друштвото помагало на српските и на македонските доброволни одреди и на настраданото население... По 1912 биле основани одбори во неколку градови во Македонија и во Косо-

³³ Овие жени го завршиле своето образование надвор од својата земја, во: Цирих, Женева, Париз, Нанси, Рим, Прага, Петроград, во периодот 1866 – 1911. Во нивните биографии се гледа поврзаноста со женските здруженија во нивната татковина, но и меѓусебните врски и вмрежувања (Види: Ivana Lazović, Radmila Suić, „Women doctors in the Serbian Sanitary Service during the Balkan wars“, *Acta med-histAdriat* 5 no. 1 (2007): 71-82).

³⁴ Во писмо до ЦК на Црвениот крст за Србија во 1912 год., министерот за војна порачува: „Во цела Србија има само 370 лекари, од кои 296 се избрани за фронтот, 74 лекари остануваат на линијата. Бидејќи од таа бројка треба да ги одземеме оние што работат во централната администрација (6), оние што од старост и од болест се спречени (8) и оние што ја оставиле својата професија одамна (3), за санитарната служба на фронтските линии и меѓу цивилната популација и војската, остануваат само 57 лекари, вклучувајќи и 16 жени лекари. Со толку мал број лекари здравствениот систем не може да опстои во нормални услови, камоли во вонредни.“ (Lazović, Suić, „Women doctors“, 72).

³⁵ Драга Љочиќ (Драга Љочић, 1855 – 1926), првата жена – доктор во Србија, имала многу тежок професионален пробив: „Драга едвај се вработила, имала помала плата од своите колеги, немала право на напредување и пензија... најголем дел од работниот век го поминува меѓу монополските работници, а бесплатно ги лечела и во Женската работилничка школа. Таа ги покренала прашањата за женска рамноправност и за поврзување на здруженијата“ (Vožinović, *Žensko pitanje*, 65). За време на мобилизацијата е повикана како лекар.

во. Таму по правило учествувале сопругите на: градските намесници, лекарот, директорот на училиштето, другите функционери во општината, угледните трговци... Друштвото издавало и свој календар *Вардар*, кој излегувал секоја година во тираж од 10 до 30 илјади примероци.³⁶ Сепак, паѓање во историографска замка на монументализирањето на хуманитарната работа би било ако не ја зачуваме важноста на настаните за македонското население, каде што и дејствувало ова српско здружение во годината 1903 и во годината 1912. Ваквиот пат директно нè води кон дисфункционалноста на женските пацифистички елити на почетокот од 20 век. Додека во 1888 во Вашингтон се основал Меѓународниот женски сојуз (*International Council of Women*), кој претставувал една широка „женска интернационала“, назад во Србија, тенкиот слој угледни сопруги, кој го организирал и го раководел Српскиот народен женски сојуз (СНЖС),³⁷ се самозадоволни од својата национална и хуманитарна работа. Дури во 1906 г., некои од членките започнале контакти со МЖС, но општото расположение било апатично.

Откако се дознало дека од сите европски земји само Србија не била во составот на МЖС, започнале преговори, чија крајна цел не била насочена толку кон унапредување на положбата на жената (мнозинството на СНЖС се изјаснувало против право на глас за српската жена), туку кон националниот интерес на српскиот народ. Имено, членството во една таква алијанса би било отворена трибина на која, српските проблеми, би можеле да станат видливи пред меѓународната јавност. Само со такво образложение е прифатено, во правилникот на СНЖС, да се внесе барањето за право на глас за српската жена.³⁸

За правото на глас на жените во Србија, за првпат систематски почнува да се говори низ страниците на *Домаќинка*, од страна на Катарина Миловук во 1910 година. Кога од Касациониот суд побав-

³⁶ Jovan Simijanović, „Kalendar Vardar o Staroj Srbiji“. *Baština*, sv. 24, (Priština–Leposavić, 2008), 191–200.

³⁷ Заедничка национална лига на повеќе женски здруженија, в. Gordana Stojaković, „Ženski mirovni aktivizam u Jugoslaviji (1900-1941)“, (Predavanje održano na Festivalu ženske umjetnosti i aktivizma u BiH, *Pitch Wise* u Sarajevu, septembru 2014).

³⁸ Božinović, *Žensko pitanje*, 75.

рала, под толкувањето на зборот „граѓанин“ во Изборниот законик, да се подразбираат и жените, од 36 членови на Сенатот, само 12 гласале за нејзиниот предлог.

Служејќи му на општеството: Бугарија и женскиот вмрежан образовен капитал

Чарлс Дарвин, Виктор Иго, Џузепе Гарибалди, Фјодор Достоевски и Дмитри Менделеев се дел од долгата низа моќни гласови во одбрана на бугарскиот народ по настаните од Априлското востание (1876).³⁹ Така, предизвиканиот медиумски бран, освен за значајот што можел да го предизвика европскиот новинар, укажува и на нешто друго: „жртвите имаат право на свои барања“.⁴⁰ Годината 1878 е големиот почеток на малото кнежевство, кое, според моделите за развојност на Берлинскиот конгрес (1878), веднаш е ставено во забите на модернизацијата.

Следење на она што би можело да се нарече неформално движење во едно општество со координатите на бугарската историја, можеме да го направиме токму низ создавањето на професионални подгрупи од жени, кои навлегуваат во јавната сфера во еден период на „создавање на планирани елити“, кој треба да е целенасочен и контролиран според националните потреби, но и – период кога одредени групи пројавуваат своја општествена парадигма, која, државата, не може целосно да ја контролира: образовните миграции и општествената дејност на студентите.

Обликувањето на социокултурниот портрет на групата жени – образовани во Западна Европа, нè води кон тоа како здобивањето со високо образование во научните центри влијаело на нивната професионална кариера и на излегувањето во јавниот простор. Престојот во Франција, која од бугарскиот граѓанин на 19 век била сметана за *центар на цивилизацијата*, општествено ги условувал овие жени со носење на модернистички модел назад во својата држава, која најчесто се јавува како спонзор. Во Франција заминувале ќерки на родители од различни професии: земјопоседници, интелектуалци (учители, лекари, правници, инженери), државни

³⁹ Срѓан Пириватрић, *Историја Бугарске* (Београд: Клио, 2008), 215.

⁴⁰ Исто, 220-223.

службеници. Сите тие не припаѓале на ист општествен слој, но најмногу се од средната класа. Иако далечната дестинација, Франција, важела за релативно евтино место за студирање, особено во почетоките на 20 век, повеќето од нив заминуваат на сметка на семејството (познати како „втора школувана генерација“), но мнозинство од девојките, кои образовно мигрираат во 90-тите години на 19 век, се испратени од бугарската држава, како стипендистки.⁴¹ Тоа најмногу се однесува на групата на медицинарките – професија, која немала традиција меѓу бугарските жени, но се покажала како една од најпотребните за новата нација.⁴² Потеклото на овие стипендистки е од големите градски центри во Бугарија, но не е мал бројот на девојки што потекнувале од *бежанците*⁴³ од Македонија и од Добруџа. На ваков начин, тие биле додатно интегрирани во новата држава – *национално интегрирани*.⁴⁴

Комуникацијата и образовното вмрежување во: Нанси, Париз, Бордо, Тулуз, Монпелие, Лион се пробиваат во бугарската средина. Одлика на сите воспитанички е: стремежот за професионална кариера, пренесувањето на новиот менталитет, исклучително – висока општествена активности учество во бугарското женско движење. Две професии, кои ќе се покажат најзаслужни во тој процес се гру-

⁴¹ Жоржета Назърска, „Френските възпитанички в българския женски интелектуален елит (1878 – 1944)“, *Съвременни измерения на европейското образователно и научно пространство*, Том 2, (2015): 232-237.

⁴² Види повеќе: Никола Минов, „Хипокритски кон Хипократ“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет*, книга 69 (Скопје: ФЗФ, 2016), 155-171.

⁴³ Бегалско население од региони зафатени со востанија против Отоманската Империја (м.з.)

⁴⁴ Во овој поглед, интересен е случајот на Захарина Димитрова (1873 – 1940) родена во Ресен. По Солунската женска гимназија завршува медицина во Нанси со стипендија од Егзархијата (1895). Докторската дисертација ѝ е посветена на непроучувани проблеми на хистологијата на епифизата и е публикувана во престижно научно списание во Белгија и до денес се цитира од специјалистите. Откако не ѝ била дозволена практика во Османлиската Империја, поради тоа што била жена, д-р Димитрова, на почетокот, работела во Пловдив. Страст на младата лекарка претставувала општествената дејност. Таа била претседателка на женското здружение „Просвета“ и на женското здружение на *бежанците* „Будна Македонка“ (Види: Назърска, „Френските възпитанички“, 235). Слично како во српскиот пример на Коло српских сестара, националните проекти се остваруваат и преку интегративните модели (м.з.).

пата на лекарките и на стоматолозите. Не смее да падне сенка и врз групата жени – педагози и жени – филолози, чиј донесен образовен капитал е витален за бугарската: литература, печат и преводи на светски дела. Додека последните се насочени кон традиционалната насока на женскиот труд, жените во првите две професии го трасираат патот на навлегувањето во традиционално машката сфера на кариери: медицината, јавното и училишното здравство.⁴⁵ Групата, која дипломирала во периодот 1899 – 1900, е генерацијата која ја направила професијата - лекар видлива во јавниот простор.⁴⁶ Сите 18 лекарки, кои се вратиле во Бугарија во наведениот период, преку својата професија дејствувале како државно-национален ресурс, но и во женското организирање.⁴⁷ Биографските портрети⁴⁸ на жените од оваа *златна генерација* упатуваат на неколку женски организации, во кои се преплетува работата на сите од нив: често се јавуваат како раководителки на „Бугарскиот женски сојуз“ (*Българският женски съюз*) и неговиот орган *Женски глас* (идеолошки насочен кон умерен и патриотски феминизам); основаат нови женски здруженија – културно-просветно и хуманитарно здружени „Пробуда“ (*Благотворително дружество Пробуда*) „Самарјанка“ (*Самарјанка*); отвораат домови за згрижување на сиромашните деца и центри за сиромашни родилки и мајки; се започнува со иницијативи за женско занаетчиско училиште (ќе биде остварено во 1927). Била отворена првата државна специјализирана клиника за гинекологија и за акушерство *Мајчин дом*.⁴⁹

⁴⁵ Назърска, „Френските възпитанички“, 234.

⁴⁶ Секако, не треба да го забораваме ориенталниот контекст: образувањето жени – лекари било стимулирано и заради потребите на жените муслиманки во претходниот период. Види: Жоржета Назърска, „Женски роли, професионални дилеми и општествено служене: акушер-гинеколошки, педијатрски и учителки-лекари в България (крај на XIX-средата на XX в.)“, *Balkanistic forum* Vol. 1-2, (2016):134-157, 135.

⁴⁷ Едни се назначени во државните болници низ Бугарија, други – во приватна практика во помалите градови, трети – како пионери во училишното здравство, четврти отвораат свои клиники за акушерство и за гинекологија (Исто).

⁴⁸ Райна Мутафова, Мария Дайрова, Захарина Димитрова, Венета Георгиева, Невиана Азманова, Мария Громова, Петрана Узунова. Види: С. Положението на жените докторки у нас. // *Женски глас*, № 15 – 16, 01.06.1900.

⁴⁹ Назърска, „Френските възпитанички“, 235.

Доколку француските воспитанички се приказ на квалитетен образовен капитал, кој се имплементирал во државните институции, образовните вмрежувања на англиските воспитанички се распротраниле надвор од бугарските граници и може да се каже дека се тивок (не споменуван) агенс на националната кауза во меѓународни води. На релација Бугарија–Англија, од самарјанки во Балканските војни, овие жени заземаат функции до раководителки на важни светски хуманитарни организации: Василка Димитриева (Vassilka Dimitrieva/Dimitrieff, 1893 – 1978) е еден од таквите примери: секретарка на *Женската младежка христијанска асоцијација* (YWCA), на *Световната студентска христијанска федерација* (World Student Christian Federation, 1928–1929), на *Българско-британската асоцијација* (1928) и на *Женското христијанско дружество в Софија* (1925–1940), на *Дружеството на българките с висше образование*, во меѓународната женска лига за мир и за слобода, во *Асоцијацијата на възпитаничките на американските девически колежи*. Таа е постојан делегат на Меѓународниот женски сојуз и на Женските христијански здруженија, учествува на конференцијата на Меѓународното биро на трудот во Женева, го редактира списанието *Near East*.⁵⁰ Ваквиот тренд, на почетокот од 20 век и годините што следуваат го создава и *Лондонскиот круг* на бугарски интелектуалки, кои дејствуваат политички и дејствуваат кон бугарската кауза.⁵¹

Способностите стекнати во странство, наоѓаат на трнлив пат во татковината, во чија изградба учествуваат со својот специфичен капитал и овие групи. Државните стипендистки, по враќањето, имаат ангажмани во Министерството за здравство (*Министерство на здравеопазанието*) и започнуваат во јавниот сектор, каде што работат како стажанти и земаат многу пониски плати од машките колеги. Ненаоѓајќи простор за развој на кариера во јавното здравство, тие се насочуваат кон приватната практика.⁵² Во рамките на тради-

⁵⁰ Жоржета Назърска, „Великобританија и българските женски образовани елити (XIX – XX в.)“, *Съвременни измерения на европейското образователно и научно пространство*, Том 3, (2015): 155-162, 156.

⁵¹ Исто, 157.

⁵² „Най-ранно създадената (1909) и най-дълго просъществувалата (33 г.) е болницата за вътрешни и хирургически болести на д-р Невяна Азманова-Ханчева (1875-1956) в Ст. Загора“. Види: Назърска, „Женски роли“, 136.

ционалното насочување на жените кон грижата за другите, државата ги насочува кон училишното здравство (1904, специјален закон за училишни лекари) и кон типичната грижа за деца, каде што жените се преоптоварени со педагошка и со административна работа. Ова го компензираат преку создавањето на лична и на социјална мрежа, која има корени од студентските денови во странство. Своите идеи и практика ги канализираат во женски лекарски здруженија и списанија за медицина, кои често отворале некои непрактикувани теми околу женското и детското здравје.⁵³

Заклучок

Политичките, економските и идеолошките промени настанати во 19 век во Србија и во Бугарија соодветно, а во контекст на стабилизирањето на нацијата – држава, карактеристично за тој период, создале нови значења за идентитетот на жената во овие општества. Факторизацијата на новите субјективни и колективни значења може да се разгледува во видот и во начините на вмрежувањето на образовниот активистички и политички потенцијал на жените од новите граѓански слоеви, насочен кон социјалните и кон образовните институции на државата. Во Србија, таква факторизација наоѓаме во неформалното и/или организирано вмрежување на жените со заднина од новите трговски граѓански слоеви, насочени кон: образовна наобразба, учество на пазарот со домашен мануелен труд, национална интеграција преку хуманитарна и социјална работа. Во Бугарија, развојот на женското движење е условен од планираното создавање професионални групи и подгрупи на образовани жени од средните граѓански слоеви, како капитал за јавниот државен сектор. Нивниот активистички потенцијал е искористен од институциите на државата за национална интеграција преку работа во јавното здравство и во секторот за социјална работа. И во двете разгледувани општества, жените од граѓанските слоеви, гледале прос-

⁵³ „Нерядко публикуват своите реферати како статии в различни издания: „Училишна хигиена“, „Летописи“, „Воля“, „Училишно дело“, „Естествознание и географія“ и др. Едно от важните нововъведения, което се дължи на училишните лекарки, е организирането на летни ученически колонии. Отначало това е сторено от софийското Женско дружество ‘Здравец’ (1905). в.: Исто.

тор за политичко изразување во рамки на нацијата – држава. Врските со жените во селото биле во склоп на хуманитарни релации, додека со жените – работнички, чиј број се зголемил при крајот на векот, никогаш не станале предмет на интерес.

Ivana HADŽIEVSKA

**NATION AND CLASS IN WOMEN'S MOVEMENTS
FROM 19TH CENTURY: SERBIA AND BULGARIA
(COMPARATIVE OVERVIEW)**

-SUMMARY-

Temporally and spatially placed in the 19th century – the century of the “return to Europe” in Serbia and Bulgaria, within the national-states, new suitable identities for men and women are formed. While the struggle for national sovereignty turns to the ideals of the French Revolution, patriarchal tradition is a strong part of the national struggle as well. The construction of a new reality comes along with a few phenomena of modernization; in the comparative examples taken here, we can note the power of the press, planned elites, national strategies, the anonymous and unpaid domestic labor in the private sphere and the usage of women's' activism potential in national work. Considering all that, historiographic curiosity is directed at the forms of social networking of women from same or different social layers and their social agency through informal organizing (party supporters, charity, humanitarian work, sanitary corps, national - cultural work). Gender determined the nature of women's movements from the period, and should be researched in that context.

BIBLIOGRAPHY:

- Bagehot, W. (1887). *Physics and Politics*. New York: D. Appleton.
- Božinović, N. (1996). *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Pinkpress.
- Dimitrijević-Stošić, P. D. (1956). *Posela u starome Beogradu*. Beograd: „Dragan Srnić“.
- Хобзбаум, Е. (1993). *Нациите и национализмот*. Скопје: Култура.
- Јанев, Ј. (2007). „Ропството на жените во Македонија во време на турското владеење“ In: Ристовска-Јосифовска, Б. (ed.), *Историја, историографија и настава по историја*, Скопје: РИ-графика.
- Jovanovski, D., Simonovska, S. (2016). “High education in the Balkans and inclusion of the women”, *IJERT* no. 2. 1, pp. 137-143.
- Lazović, I., Sujić, R. (2007). „Women doctors in the Serbian Sanitary Service during the Balkan wars“, *Acta med-histAdriat* 5 no. 1, pp. 71-82.
- Минов, Н. (2016). „Хипокритски кон Хипократ“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет* 69, pp. 155-171.
- Назърска, Ж. (2015). „Френските възпитанички в българския женски интелектуален елит (1878 – 1944)“, *Съвременни измерения на европейското образователно и научно пространство*, Том 2, pp. 232-237.
- Назърска, Н. (2015). „Великобритания и българските женски образовани елити (XIX – XX в.)“, *Съвременни измерения на европейското образователно и научно пространство*, Том 3, pp. 155-162.
- Назърска, Ж. (2016). „Женски роли, професионални дилеми и обществено служене: акушер-гинеколожки, педиатърки и учителки-лекари в България (края на XIX-средата на XX в.)“, *Balkanistic forum* Vol. 1-2, pp. 134-157.
- Пириватрић, С. (2008). *Историја Бугарске*. Београд: Клио.
- Simijanović, J. (2008). „Kalendar Vardar o Staroj Srbiji“. *Baština*, sv. 24, pp. 191–200.
- Sklevicky, L. (1996). *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Слапшак, С. (2003). *Женски икони на XX век*. Скопје: Темплум.
- Томић, С. (2011). *Љиљана Станков: Катарина Миловук (1844 – 1913) и женски покрет у Србији*. Београд: Педагошки музеј.
- Yulal-Davis, N. (2003). „Rod i nacionalizam“, *Treća*, br. 1-2, Vol. V, pp. 208-233.
- Зундхаусен, Х. (2009). *Историја Србије од 19. до 20. века*. Београд: Клио.